

Anar,
Xalq yazıçısı
AYB-nin sədri

məsləkinə görə Nərimanov Avropa tipli sosial-demokrat idi. Şamil Qurbanov "Nəriman Nərimanov Ömrün son illəri" kitabında belə bir fakt gətirir: "Nərimanov türk diplomatı Rza Nura deyirmiş: Bolşevizm nə olan şeydir? Bu rəzalət bizə yaraşmır".

Yazıçı-dramaturq kimi N.Nərimanov N.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı M.F.Axundzadənin bilavasitə davamçısıdır. Sovet hakimiyyətinin müəyyən illərində, Nərimanovun adı siyasi xadim kimi yasaq olunanda onun ədəbi fəaliyyəti ədəbiyyat və teatr tarixi ilə bağlı kitablarda yada salınırdı. Məsələn, tənqidçi və teatrşünas Cəfər Cəfərov Azərbaycan teatr tarixinə həsr olunmuş kitabında onun dramaturgiyasına dəfələrlə müraciət edir. Nərimanovun opponenti Rəsulzadə, onun siyasi mövqeyini tənqid etsə də, ədəbiyyat sahəsində xidmətlərini dəyərləndirir.

Nərimanovun faciəsi ondaydı ki, bütün şüurlü ömrünü sərf etdiyi, uğrunda həbsxanaya düşdüyü ideya və ideallarla real gerçəklikdə həyata keçirilən Sovet siyasətinin daban-dabana zidd olduğunu ilbəl daha aydın gördü.

50-ci illərdə Nərimanovun adından qadağa götürüldəndən sonra tarixçilərimiz onun xəyal

Kvislinqi rolunu boynuna götürməsi (İkinci Dünya müharibəsində işğalçı Almaniya ilə əməkdaşlıqda adı hallanan Norveçin baş naziri) də ona qarşı ittihamlar sırasındadır.

Nərimanovdan götürülən başqa bir sitat daha böyük narazılıqla qəbul olur: "Sovet Rusiyası mənim öhdəmə nə qoymuşdusa, çətin zəhmət bahasına hamısını yerinə yetirdim. Sovet Rusiyası Azərbaycandan arxayın ola bilər, o qəti şəkildə anlayır ki, Azərbaycanın nefti Rusiyaya məxsusdur" (15 sentyabr, 1921)

Bundan açıq demək də olmazdı...

Nərimanovun bu cür bəyanatları ilə tanış olduqca, mən istər-istəməz tarixin nisbətən yaxın və uzaq iki faktını xatırlayıram. Teymurləng Şirvan dövlətinin sərhəddinə ayaq basanda Şirvanşah İbrahim onun qarşısına hər birində doqquz adda hədiyyələr olan ənamla çıxır, yalnız qulların sayı 8 imiş. Şirvanşah izah edir: "Doqquzuncu qul mən özüməm".

Nəticədə Teymur Şirvana toxunmur. Hökmdar özünü alçaldaraq ölkəsini xilas edir.

İkinci Dünya müharibəsində Fransa Prezidenti marşal Peten Parisi açıq şəhər elan edir və onu almanlara döyüşsüz təhvil verir. General De Qoll

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN FACİƏSİ

1920-ci il aprelin 28-də Bakımı işğal edən XI Qızıl ordu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini devirdi. Azərbaycanın bu gündən başlanan Sovet tarixi 71 il çəkdi.

Bu dövr xalqımız üçün nə ilə əlamətdardır - bütün nöqsanlara, kəsirlərə, hətta cinayətlərə baxmayaraq, müəyyən yönərdə, xüsusən də mədəniyyətin inkişafı, elmin, sənayenin qabağa gətirilməsi, milli düşüncənin tam şəkildə formalaşması, bir çox sahələrdə yerli kadrların yetişdirilməsi və digər müsbət cəhətləriyləmi?... Yaxud da bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq müsibətləriylə, ağır itkiləri, sağalmaz yaralarıyla? Görünür, bu çətin sualın dəqiq cavabı hələ yetişməyib.

Azərbaycan Demokratik Respublikasını qoruyub saxlaya" bilirdiləmi, yoxsa o da Gürcüstan və Ermənistan kimi sovetləşməyə, "SSRİ" təxəllüsü Rusiya tərəfindən zəbt olunmaya məhkum idi? O dövrdə M.Ə. Rəsulzadənin siyasi şansını qoruyub ya ADR çökəndən sonra, paytaxtı Bakı olmaqla Azərbaycanın bir dövlət vahidi kimi saxlanması, ərazi bütövlüyünün qorunmasını N.Nərimanov təmin etmişdi?

Bir şey aydındır ki, XX əsr tariximizdən nə Rəsulzadəni atmaq olar, nə Nərimanovu, amma buna müxtəlif istiqamətlərlə cəhdlər olunub və hələ də olunmaqdadır.

Əgər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilk növbədə M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdırsa, Azərbaycan SSR-in ilk illəri N.Nərimanovun fəaliyyəti ilə müəyyənəlsin.

Peşəsinə görə həkim, ədəbi maraqlarına görə yazıçı, taleyinə görə siyasətçi olan Nəriman Nərimanov XX əsr Azərbaycan tarixində faciəli fiqurdur.

O, özünün siyasi fəaliyyətini Hümmət təşkilatının fəal rəhbərlərindən biri olaraq, Rəsulzadə kimi sosial-demokrat mövqeyilə başlayıb. Onu tanıyan adamların şəhadətinə görə, o hətta rəsmi olaraq Kommunist partiyasının üzvlüyünə keçəndən sonra da sosial-demokrat kimi qalıb. Keçmiş kommunist, sonradan Müsavat partiyasının üzvü olan A.Əhmədov təsdiq edir ki, öz siyasi

qırıqlığının üstündən sükutla keçərək idillik siyasi portretini yaradırdılar. Azərbaycan müstəqilliyini yenidən bərpa edəndən sonra isə bir çox tarixçilər, əsasən gənc nəslin nümayəndələri, Nərimanovu millətin maraqlarına xəyanətdə ittiham etməyə başladılar. Doğrudur, bununla belə, Nərimanovun çoxşaxəli şəxsiyyətini bütün ziddiyyətləri ilə nəzərdən keçirən, qəzəbsiz və qərəzsiz, obyektiv yazılar da meydana gəldi. Yazıçı Elçinin kitabçası, partiya və dövlət xadimi Həsən Həsənovun və ədəbiyyatşünas Şamil Qurbanovun kitabları diqqət çəkdi.

Həsən Həsənov "Nəriman Nərimanovun fəaliyyəti və dövlətçilik baxışları" kitabında yazır ki, ilk əvvəl Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini dəstəkləyən Nərimanov, çox keçmədən başa düşür ki, onun çökməsi qaçılmazdır və bu mürəkkəb vəziyyətdən az itki ilə çıxmaq üçün yollar axtarır. Çıxış yolunu Sovet Rusiyası ilə ittifaqda və Kamal Türkiyəsi ilə sıx əlaqədə milli təmayüllü kommunizm ideologiyasını, sosialist sistemini qəbul etməkdə görür.

Elçin qeyd edir ki, Nərimanov nəzəri cəhətdən kommunist ideyalarının tərəfdarı idi, amma həyatda onların dəyişdirilmiş, eybəcərləndirilmiş halda təcəssümünü görəndə dərin məyusluq hissləri yaşayırdı.

Nərimanov yazırdı: "Bütün bəşəriyyətin nicatı kapitalin məhvində və əməyin tənənəsindədir".

Tək Nərimanov yox, bütün kommunistlər o zaman inanırdılar ki, tezliklə dünya inqilabı başlayacaq (dindar insanlar ikinci zühuru, müsəlmanlar Mehdiyə gözləyən kimi). Əgər dünya inqilabı baş verərsə, yalnız Azərbaycan və Rusiya yox, kommunist Almaniyası da, Fransa da, İngiltərə də, Türkiyə də bərabərhüquqlu ölkələr olacaq. Amma hələ ki, bu baş verməyib, təcili Rusiya ilə ittifaq girmək lazımdı.

Nərimanovun səmimi fikri (və yanışı) da bundan gəlir: "Azərbaycan Respublikasının əbədi xoşbəxtliyi Rusiya ilə bağlıdır". Onun bu kəlamı Sovet zamanında Bakının küçələrini bəzəyirdi, indi isə Nərimanova qarşı ittiham kimi irəli sürülür. Onun işğalçı ilə əməkdaşlığı, Azərbaycanın

alman işğalçılarına qarşı müqavimət hərəkatına başçılıq edir. Almaniya qalib gələndən sonra Peteni satqın kimi mühakimə edirlər. De Qollun isə qəhrəman kimi başına çələng qoyurlar. Peten öz şərafətini itirdi, amma Parisi qorudu. Tarix çox vaxt hakimiyyət başında duranların qarşısında belə çətin seçimlər qoyur. Hər kəs öz anlayışından nəticə çıxardaraq öz ölkəsi, öz xalqı və nəhayət özü üçün seçim edir. Və bir aforizm də yada düşür: "Vətən naminə hər şeyi riskə atmaq olar, Vətənin özündən başqa".

Əgər Nərimanov Sovet hökuməti ilə əməkdaşlıq etməsəydi, kim bilir Azərbaycanı və onun özünü hansı aqibət gözləyirdi. Tutaq ki, Nərimanov da repressiya qurbanı oldu. Bəs Azərbaycan formal da olsa, kim rəhbərlik edəcəkdi? Həmin o Əliheydər Qarayev ki, bir zaman Nərimanovun onun haqqında demişdi: "Bütün Azərbaycan onu hər mənada satqın adam kimi tanıyır". Əgər Nərimanovun yerini Əliheydər Qarayev ya Mirzə Davud Hüseynov tutsaydı, bu nəinki pis olardı. Bəlkə heç Azərbaycan olmazdı.

Əliheydər Qarayevin əhval-ruhiyyəsini onun öz diliylə dediyi sözlər ifadə edir: "Denikini darmadağın etmək üçün Azərbaycan fəhlələri rus fəhlələriylə birləşib moskvalı yoldaşlara kömək edər, çıxış yolu qalmayanda isə Azərbaycanın meyitinin üstündən keçərlər" (!-A)

Görünür, o tarixi məqamda Rusiya ilə əlaqə qaçılmaz olub. Ancaq karyera haqqında düşünməyən, əsl inqilabçının - Nərimanovun yazar ürəyi bu gerçəyi müəyyən şərtlərlə qəbul edirdi. O, aydın şəkildə dərk edirdi ki, əgər o olmasa, Azərbaycanın şərafəti və ləyaqəti, sadəcə mövcudluğu uğrunda mübarizəni kimsə aparmayacaq. Məhz bu zəmində o özünü Azərbaycan neftinin sahibkarı kimi aparın Serebrovski ilə dəfələrlə toqquşdu. Nərimanovun şikayətinə Lenin "səxavətlə" cavab verir: - Sizə nə qədər neft lazımdırsa, mən tapşırıram, ayırlarlar. Nərimanov: - Vladimir İliç, -deyir, neft Azərbaycana məxsusdur, Sizə nə qədər lazımdı, deyiniz, biz də müzakirə edib qərar verək.

Əvvəlki 2-ci səhifədə

Nərimanovun, Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində qarşısına qoyduğu məsələləri başa düşmək üçün, onun 1919-cu ilin fevralında yazdığı "Biz hansı şüarla Qafqaza gedirik" məqaləsini diqqətlə oxumaq bəs edər. Bu məqalədə mart hadisələri haqqında ətraflı yazır:

"Ermənilər müsəlmanları dəstə-dəstə əsir götürüb öz qərarlarına aparır, yolda nəmrdəsinə güllələyirdilər. İş o yerə gəlib çıxmışdı ki, hətta bolşevizmə məxsus olması da müsəlmanı xilas etmirdi: Daşnaklar deyildilər: Heç bir bolşevikin bizə dəxli yoxdur, əgər sən müsəlmansansa, yetər. Kimi istəyirdilər - öldürüldülər, kimi istəyirdilər - qarət edirdilər, soyurdular, evlər boşalırdı. Elə bir vəhşilik qalmırdı ki, müsəlmanın başına açmasınlar. Daşnaklar "bolşevizm" bayrağı altında müsəlmanlara qarşı hər

xilas olunmuş yaxın qohumunu apardılar. Yalnız Nərimanovun Şaumyana telefon zəngindən sonra onu rahat buraxdılar. "Qafqazın zəbt olunmasına bir nəzər" məqaləsində (1919, fevral) Nərimanov yazır: "Erməni silahlı bəndələri tərəfindən müsəlman əhalinin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi kim vətəndaş müharibəsi adlandırılabilir? Təbii ki, Bakıda mart hadisələri vətəndaş müharibəsi idi. Onda bəs daşnak Əmirov və daşnak Stepan Lalayevin bu hadisələrdən sonra Şamaxıda törətdikləri qırğınlara nə ad vermək olar?"

Və eyni zamanda bu da tariximizdə acı faktdır ki - Bakı Soveti xalq komissarlarının 1 iyul 1918-ci il tarixli müraciətinin altında Şaumyanın, Caparidzenin, Fioletovun, Karqanovun, Karinyanın və başqalarının imzaları ilə yanaşı N.Nərimanovun və M.H.Vəzirovun da imzaları var. Bu müraciətdə Azərbaycanın bəyləri və xanları günahlandırılır, guya onlar, millətçi daşnaklarla və gürcü zadəgan

Beləliklə Moskvadakı bolşevik başbilonları Nərimanovu Sovet Azərbaycanına rəhbər olmağa ən münasib namizəd sayırlar. Amma Lenin eyni gündə Nərimanov: "Yaşasın müstəqil Azərbaycan Sovet respublikası" və Orconikidzeyə "Bütün hakimiyyəti əlinizə alın" - teleqramları vurur.

Sovet Azərbaycanının əsl hakimləri Orconikidzenin, Kirovun və Mikoyanın formal rəhbərə - azərbaycanlıya nə üçün ehtiyac duymaları, hansı səbəbdən onu belə təkidlə Bakıya dəvət etmələri aydındır. Sən demə Mikoyanın Nərimanovaya aid öz planı varmış: "Nərimanovu İnkilab komitəsi sədri seçək və onu elə əhatəyə alaş ki, o öz təsir gücündən istifadə edə bilməsin".

Nərimanov: "Mən bu yaşa çatmışam ki, şirma olum?" - deyər etiraf etsə də, ondan məhz bu məqsədlə yararlanmaq istəyirdilər.

Nərimanovun ölümündən on il sonra, hətta daha onun adı belə yada düşməyən bir zamanda

NƏRİMAN NƏRİMANOVUN FACİƏSİ

cür zor tətbiq edirdilər".

Aydındır ki, bu sözləri yalnız Bakı kommunası rəhbərliyinin "bolşevik" beynəlmillətçiliyinin saxtılığını dərindən dərk edən adam yazı bilərdi. Bununla belə Nərimanov hələ də səmimi-qəlbədən inanırdı ki, müsavətlilər müsəlman əhalisini qoruya bilməsələr, bunu inqilabi Rusiya edəcək. Nərimanov həm də səmimi-qəlbədən inanırdı ki, "Rusiyada başlayan inqilab rus inqilabı deyil, o, dünya inqilabına çevriləcək və bütün dünyaya sirayət edəcək".

Etiqadlı marksist kimi, hətta mart hadisələrini də sinfi mövqedən dəyərləndirirdi, ermənilərlə müsəlmanlar arasındakı aşkar milli zəmində olan toqquşmanın əsasını da burjuaziya ilə proletariat arasındakı mübarizə hesab edirdi.

Mart hadisələri yalnız Nərimanovu yox, həm də Azərbaycan kommunistlərindən Məşədi Əzizbəyovu, Sultan Məcid Əfəndiyevi və başqalarını sarsıtdı. Bununla belə bu hadisələrdən sonra Nərimanov da, Əzizbəyov da, Mir Həsən Vəzirov da, bu qanlı qırğını törətmiş Bakı komissarları sovetinin üzvü olaraq qaldılar. Bununla belə Nərimanovun bu mövzuda məqalələrini qərəzsiz filansız oxuyanda, onun mart faciələrinə əsl münasibətini görmək olur.

Qırğının qarşısını almaq məqsədilə o öz mənzilində Rəsulzadə ilə Şaumyanı görüşdürür. Amma bu, daşnakların müsəlmanları məhv etmək planının qarşısını almır.

"Mən tamamilə əmin oldum ki, Bakıda hakimiyyət daşnakların əlindədir". - Bir qədər gec olsa da, Nərimanov bunu duyur.

1918-ci il aprelin 3-də, mart faciəsindən sonra Bakı Sovetinin rəhbərləri S.Şaumyana və İ.P.Caparidzeyə ünvanladığı məktubda Nərimanov eyhamsız, açıq şəkildə göstərir ki, "...siyasi mübarizə milli dava olub. Bu halət Şura hökumətinə qara ləkədir. Hərgah siz bu yavaş vaxtda bu qara örtüyü cırıb, bu ləkəni təmizləməsəniz, bolşevik fikri və Şura hökuməti burada davam edə bilməyəcəkdir. Mən çox xahiş edirəm ki, bu yazılanlar ətrafında fikirləşsəniz və tez bir zamanda müsəlmanların yaralı üryayını sağaltmaq üçün vasitə tapasınız".

Məktub öz təsirini göstərdi, müsəlmanlar arasındakı nüfuzundan yararlanan Caparidze və verdi ki, başqa işlərdən imtina edəcək və müsəlmanların təhlükəsizliyi məsələlərini əlinə alacaq.

Təhlükə Nərimanovun özündən də yan keçmədi. Daşnak döyüşçülər onun mənzilinə soxuldular və onu orda tapmayanda, sonradan möcüzə noticesində

mənşevikləriylə birləşərək, Qafqazın zəhmətkeş sinfinə qarşı xain siyasət yürüdürlər. Bu müraciətdə belə bir biabırçı ifadə də yer alıb: "Bakıda, kasıb müsəlman təbəqəsindən də qurbanların olması düzdür, amma bunlar bəylər və xanlar tərəfindən aldadılaraq Sovet hakimiyyətinə qarşı qaldırılan kütlələrdir". Ancaq elə həmin Nərimanov (3 may 1918) öz məqaləsində Şaumyanı bu sözlərə görə ittiham edirdi: "Hətta, əgər vətəndaş müharibəsi bir sıra yerlərdə milli çalar alarsa, belə əsl sosialist bu təbii vəziyyətdən məyus olmamalı və ruhdan düşməməlidir".

Təbii ki, "əsl sosialist" Şaumyan Nərimanovun yazdığı kimi məyus olmamışdı və ruhdan düşməmişdi, Qafqazda və Qafqaz ötəsində baş verməmiş müharibədə məhv olanların 99 faizi müəyyən millətin nümayəndələri, daha doğrusu müsəlmanlar idi...

Amma Nərimanovun böyük nüfuzu nəzərə alınır.

Sovet Rusiyasının Xarici İşlər Komissarı yazırdı: "Nərimanovla yaxından tanış olandan sonra, mən əmin oldum ki, o Yaxın Şərqi və Rusiyanın müsəlmanları arasında, partiya təbliğati və təşviqati sahəsində ən mükəmməl rəhbərdir".

Gürcüstanın kommunist rəhbərlərindən M.Orexeləşvili Nərimanovu "yalnız Sovet Azərbaycanın yox, həm də Yaxın Şərqi böyük rəhbəri" adlanır.

"Azərbaycanın zəhmətkeşləri" Bakıda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 15 illiyi ilə əlaqədar "Sovet xalqlarının atası yoldaş Stalinə" yubiley məktubunda yazırdılar: "Bolşevik partiyasının bayrağı altında, Sənin göstərişin əsasında, silahdaşlarımız Serqo Orconikidze, Sergey Mironoviç Kirov, Anastas Mikoyanın bilavasitə rəhbərliyi ilə Azərbaycan fəhlə və kəndliləri (bu fəhlə və kəndlilərdən hansının adı olubmu?-A.) müsavətlilərin təqibinə qarşı silahlı üsyan qaldıraraq, 1920-ci ilin apreldə, rus proletariatının və onun rəşadətli Qızıl Ordusunun dəstəyi ilə Azərbaycanda fəhlə - kəndli hökuməti qurduq".

Göründüyü kimi "Azərbaycanın zəhmətkeşləri" yalnız Nərimanovu yox, hətta Lenini də unudublar, Stalinə isə Allah kimi, SƏN deyər müraciət ediblər.

Maraqlı budur ki, "zəhmətkeşlərin" məktubunda "Azərbaycan fəhlə və kəndlilərin üsyanından" bəhs olunur, amma axı Stalin iddia edirdi ki, Azərbaycanda proletariat yoxdur. Üsyan isə məlum olduğu kimi, müsavətlilərə qarşı yox, Gəncədə və başqa şəhərlərdə bolşeviklərə qarşı baş verib. Amma məsələ heç bunda da deyil. Axı, Sovet təbliğati döndə-döndə boyan edirdi ki, inqilab eksport olunmur, xalq öz istəyilə baş verir. Elə isə, rəhbərləri arasında bir nəfər də azərbaycanlı olmayan Qızıl Ordunun Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurmasını necə izah etmək olar? Xalq seçdiyi Parlamenti və hökuməti xalq özü devirmişdi? Əlbəttə, Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Xalq Komissarlarının, Partiya katiblərinin sırasında azərbaycanlılar da var idi (özü də bir-birini didib-didişdirən azərbaycanlılar), amma onlar hamısı, təkrar edirəm, hamısı bir nəfər kimi 20-ci, 30-cu illərdə məhv edildilər. Gözümçüxdia salman Nərimanovun isə adını belə çəkmək qadağan olundu. Azərbaycan Sovet hökumətinin azərbaycanlıların istəyi ilə qurulması, guya, onların Bakıda Orconikidzenin, Kirovun və Mikoyanın, Moskvada Leninin, Trotskinin və Stalinin rəhbərliyi altında yaşamağı arzulaması kimi yalanı Sovet təbliğati illər boyu beynəldə yeridirdi.

1920-ci ilin mayında Bakıya qayıdan Nərimanov nəinki Azərbaycanın azad, firavan gələcəyinə ümid bəsləyirdi, o həm də inanırdı ki, bütün Şərqi inqilab azadlığı yaxındadır. Bu inam həm də bir çox cəhətdən özünü doğrultmuşdu. Hələ Moskvada Xalq komissarlığındakı işləyəndə, Stalinlə ətraflı söhbət etmişdi. "O məndən xahiş etdi ki, Şərqi şöbəsi ilə ciddi məşğul olum, bizim siyasətin ağırlıq mərkəzi sosialist inqilabının inkişafında mühüm rol oynayacaq Şərqi keçir".

(Davamı var)